

13. Бульгин С.Ю. Нужна служба охрани почв // Земледелие. – 1989. – №10. – С. 27.
14. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 580.
15. Мордвінов О.Г. Вказана праця. – С. 93–95.
16. Мордвінов О.Г. Вказана праця. – С. 96.
17. Медведев Ж. Рак и канцерогены среды // 2000. – 2006. – 18 серпня.
18. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 583.
19. Сафонова О., Меланич А., Коваленко А., Морозов В. Екологічні проблеми використання для зрошення вод підвищеної мінералізації // Генеза, географія та екологія ґрунтів: Зб. наук. праць. – С. 337.
20. Ковалевський О.В. Екологічний фактор. – Режим доступу: <http://reddbooks.com.bock>.

О.А.Коляструк

Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження

Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Йдеться не лише про опис повсякдення, а й розкриття його структури і смислів, проведення аналізу буденності як чинної складової історичного минулого.

Ще донедавна до повсякденного життя суспільства історики не мали такої цікавості, вважаючи його маловартісною сферою, оскільки в ній зазвичай не відбувалося нічого надзвичайного, виняткового, особливого. Повсякденність розуміли як сферу рутинних, звичних, одноманітно повторюваних із дня у день малих дій і вчинків, зрозумілих і доступних, що виконуються майже автоматично, без спеціального напруження свідомості і рефлексії. Ця сфера життя суспільства протікала поза громадськими й державними інститутами, вона була непублічною, отже, й не осмислювалася як вартісна, нею можна було знехтувати як малою величиною, що істотно не впливає на дії соціальних інститутів і механізми їх суспільної взаємодії.

У межах класичних підходів соціального пізнання (представлених, зокрема, марксизмом, фрейдизмом, структурним функціоналізмом) повсякденність вважалася нижчою реальністю. Вона тлумачилася лише як тло або ж зовнішня поверхня чи завіса, за якою лежить справжня реальність, а саме: економічні зв'язки і стосунки в марксизмі, "воно" у фрейдизмі, визначальні для людської поведінки і світосприйняття стійкі

структури у структурному функціоналізмі. Якщо дослідники й зупинялися на характеристиці окремих сфер чи проявів повсякдення, то лише з огляду на їх симптоматичність більш глибинного і вартісного уваги шару соціальної реальності.

Повсякденність трактувалася класичною філософською традицією Заходу як анонімно-усереднений модус соціальності, як несправжня сфера людського буття, тому тема повсякденності посіла периферійне місце в системі класичного філософського знання, набула в ньому маргінального характеру. Відповідно, в гуманітарних науках не була сформована зацікавленість буденним, у тому числі й в історії.

Західноєвропейські (передусім, німецькі, французькі, італійські), а в пострадянській час східноєвропейські (російські і білоруські) історики останньої третини ХХ ст. надали повсякденному життю статусу самостійного об'єкта історичного дослідження.

Зацікавленість реаліями щоденного життя суспільства зумовлена тим, що повсякденність є обов'язковим і невід'ємним підґрунтям соціалізації людини. Для соціальних істориків вона постає у функціонуванні суспільства як "природна", "самоочевидна умова людської діяльності" [1, с. 254–255]. Повсякденність є тією сферою життя суспільства, що акумулює в різний спосіб різні сфери людського буття, до неї цілком можна застосувати таку ознаку, як голографічність (А.С.Сенявський) [2, с. 26]. Будь-який елемент суспільної системи знаходить у ній своє певне відображення. Проаналізувавши різні сфери повсякденного життя суспільства, вдумливий історик здатний з'ясувати його стан у різних "горизонтальних" формах (економіка, політика, родина, етнос, соціальні стосунки, культурні інститути тощо) і на різних "вертикальних" (макро-, мета-, мікро-) рівнях. У проявах повсякдення фокусується і відбивається строката сукупність суспільних стосунків, які існують у суспільстві у певний час. Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом [3, с. 8, 12, 15]. Повсякденність виступає невід'ємною часткою нашого чуттєвого і раціонального досвіду, накопичувачем і транслятором актуальних для нас значень. Вона присутня тут і зараз, хоча ми її не помічаємо (як не бачимо повітря, що нас оточує, яким ми дихаємо і яке забезпечує режими функціонування підсистем нашого організму), і забезпечує культурно-історичний розвиток людини у просторі і часі [4].

Завдяки своїй стабільності, консервативності повсякденність набуває значення самостійної і самодостатньої сфери людського суспільства. Крім того, мережею присутніх і апробованих у ній смислів вона поєднує в одне

ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо. Таким чином, можна вважати повсякденність домінуючою сферою, яка має інтегративні можливості і повноваження.

Без вивчення механізмів щоденного буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й суспільного життя в цілому. Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик.

У процесі конструювання людиною реальності утворюються "схеми", що відображають необхідність повторюваних у життєвій практиці зв'язків між предметами, процесами і явищами. Ці засвоєні закономірності ("схеми") закріплюються у свідомості не тільки як знання, але й як упевненість у незмінності виявлених зв'язків. Разом із тим реалізуються вони не автоматично. У складному і суперечливому русі історії перетинаються чи зіштовхуються різні процеси, в яких людина може бути пасивним агентом, і такі, де її активність виявляється прямо і безпосередньо. Для розуміння цих останніх (їх іноді визначають як суб'єктивний аспект історичного процесу) необхідне вивчення не тільки суспільно-історичних передумов тієї або іншої ситуації, але й специфіки самого діяча – людини. Якщо ми вивчаємо історію з точки зору діяльності людей, нам не обійтися без психологічних передумов їх поведінки. Під дією виключно складних соціально-історичних процесів складаються специфічні форми історичної і соціальної поведінки, епохальні і соціальні типи реакцій, уявлення про правильні і неправильні, дозволені і недозволені, високі і негідні вчинки. Виникають такі регулятори поведінки, як сором, страх, честь. До свідомості людини долучаються такі складні сімейні, релігійні, загальнокультурні, етичні норми, на тлі яких складається психологія групової поведінки.

Отже, звернення до історії повсякденності цілком виправдане й необхідне на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності як новітнього напрямку в сучасній українській історіографії ще не завершилося, відповідно, оформлення її методологічного забезпечення також перебуває

у процесі становлення.

Необхідність критичного осмислення проблем методології історії повсякденності є цілком очевидною. На нашу думку, можна виокремити два її блоки: внутрішній і міждисциплінарний. Як науковий напрям історію повсякденності відносять до постмодерністських явищ у європейській і американській історіографії. Висхідним принципом історичного аналізу й синтезу в історії повсякденності є методологічний плюралізм: "...завданням істориків, як і інших суспільствознавців, є на підставі ґрунтового аналізу виділити із сукупності філософсько-історичних теорій і підходів усе те, що дозволяє поглибити вивчення і світового в вітчизняного історичного процесу. Потрібен синтез ідей і методів, а не механічне відкидання одних з них ... і заміна їх іншими" [5, с. 5]. Подолання ідейно-теоретичної конфронтації між різними напрямками історичної думки триває і ґрунтується на враховуванні провідних тенденцій сучасної історичної науки і соціокультурних реалій, у яких це відбувається. Спонукаючи до обговорення широкого кола актуальних проблем історичного пізнання з позицій методологічного плюралізму, різні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики виконують стимулюючу роль у складному і важкому процесі самовизначення історичної науки в умовах історіографічної революції останніх десятиліть [6, с. 45].

Характерною ознакою становлення історії повсякденності є відмова від необхідності вироблення єдиної універсальної теорії і абсолютної моделі реконструювання повсякденного життя, розширення методів історичного дослідження за рахунок запозичення з інших гуманітарних і соціальних дисциплін. Російський історик Л.П.Рєпіна вказує на інтегративну тенденцію як провідну в сучасній історіографії і вбачає її прояв у закликах до подолання антитези структурного і антропологічного підходів, мікро- і макроісторії, системного і динамічного бачення історичного процесу тощо [7, с. 3].

Проблема полягає ще й у тому, що статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Так, в одних випадках вивчення повсякденності визнається за самостійний напрям дослідження, в інших – розглядається лише як методичний прийом для отримання повноти інформації про минуле. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності, присутня нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії. Більшість дослідників визнають, що історія повсякденності завдячує своєю появою історико-антропологічному лону, і є, по своїй суті, його відбрунькуванням, утім, трапляється, з одного боку, їх протистав-

лення, а з іншого – пряме ототожнення і паралелізм. Ще складнішими є інституційні взаємини історії повсякденності з такими течіями сучасної історичної науки, як історія приватного життя, нова культурна історія, мікроісторія, історія низу, історія ментальностей, усна історія тощо.

Досягти спільного знаменника у виробленні теоретико-методологічних засад важко, оскільки у кожній з національних шкіл, що пристали на визнання повсякденності як об'єкта історичного аналізу, предметні окреслення й методологія історії повсякденності мають свої особливості. Вони зумовлені низкою чинників: загальним розвитком тієї чи іншої національної історіографії, станом її сучасного розвитку; наявністю науково-дослідних традицій, шкіл і центрів; загальним рівнем розвитку суспільства і станом його світоглядних, громадянських і гуманітарних, запитів; забезпеченістю науково-інтелектуальними силами; наявністю особистості, здатної на роль лідера, засновника, організатора, натхненника (такими були, наприклад, Ф.Бродель, Ю.М.Лотман, А.Я.Гуревич тощо). Виникненню нових історичних досліджень водночас сприяють кілька моментів, їх нелегко відокремити один від одного і визначити ступінь впливу кожного. Для деяких істориків стимулом стала "зміна досвіду", накопиченого сучасниками, але вирішальну роль відіграла "зміна методу" [8, с. 195].

Тому не випадково у сучасних працях українських істориків про повсякденне життя можна зустріти різноманітні теоретико-методологічні підходи та дослідницькі методики, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій вітчизняної історичної школи XIX ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX ст., коли внаслідок антропологічного повороту й відбулося перенесення акцентів з вивчення глобальних структур та подієвої історії на рівень повсякденності. Очевидно, лише за умов досягнення балансу інновацій і традицій можливий подальший розвиток історії повсякденності.

У методологічному відношенні вітчизняним дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька проблем. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як спосіб життя, ментальність, норми поведінки тощо, не бралися до уваги. Належить здійснити перехід до неупередженої методології вивчення минулого, критично опанувавши уроки, досвід, арсенал методів і прийомів європейської історіографії, набуті впродовж XX ст. Написання з новітніх позицій історії України в умовах незалежності змусило вітчизняних істориків знову надати перевагу політичній історії, історії еліт, ідей, ідеологій, суспільних інституцій, нації тощо. "Невиразне" у цьому сенсі щодення не було науково

затребувано, отже, пересічність повсякденності залишалась і надалі поза дослідницьким інтересом і аналізом. У ході вироблення сучасної концепції вітчизняної історії у контексті світової нагальним є завдання визначитися з системою наукових напрямів, що забезпечать не тільки адекватне відтворення минулого, а й його розуміння. Реабілітація буденності і визнання її фундаментального характеру особливо актуальні саме зараз, коли стають очевидними прорахунки проекту модернізації радянського соціуму [9, с. 471]. Як теорія прогресивного розвитку суспільства через державні або соціальні структури модернізаційна схема не надавала належної ролі "простій людині" з притаманною їй картиною світу, стереотипами сприйняття і повсякденною життєдіяльністю, зумовленою її ментальністю, вона втрачала право історичної ініціативи і розумілася як пасивний об'єкт цілеспрямованої перетворювальної діяльності держави і суспільства, а не активний суб'єкт історії.

Історія повсякденності в жодному разі не означає лише описового відтворення повсякденних реалій суспільного буття. Йдеться не про "розфарбовування" соціальної історії – надання їй конкретності в дрібницях і деталях, – а про осмислення буденного рівня життя суспільства в його історії. Перед істориком повсякденності постало питання не просто описати побут, звички, норми суспільства, а й з'ясувати їх чинність у складанні історії. У "великій" подієвій історії поза аналізом опинилося побутовання простих пересічних людей, історик повсякденності належить звернути свою увагу на цей шар історичного минулого і врахувати його в загальному аналізі. Хоча досягти необхідної повноти відтворення історії колишніх епох шляхом елементарного збільшення кількості сюжетних оповідей про "малих" людей не вдається.

Історик повсякденності на своєму дослідницькому шляху проходить звичні етапи (окреслення об'єкта вивчення, постановка мети, збір документів, їх аналіз, історичний синтез-опис), спирається на історичні методи, послуговується науковими принципами, вдається до загально-вживаних методик і прийомів наукової праці. І традиційний історик, і історик повсякденності мають об'єктом свого наукового дослідження людську історію, але для першого ключем прочитання є велика подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза його увагою залишаються її буденні/побутові деталі, суб'єктивні/особистісні барвники. Вони, зазвичай, вважали, що ці аспекти історії – справа етнографів. Останніх не цікавила якраз подієва історія. Вони приглядалися до побуту і буденних звичок суспільства, його окремих груп, вивчаючи типові сторони побутового життя і матеріальні форми

існування людини у комплексі з вивченням традиційно-побутових компонентів культури (звичаїв, традицій, вірувань, мистецтва, обрядів, свят). Іншими словами, в центрі уваги етнографів – ставлення людей до речових атрибутів повсякденності, які їх оточують, і до тієї сторони духовного життя народу в цілому, котра повторюється, є традиційною, елементи якої відзначені широким побутуванням, розповсюдженістю. Казуальне і випадкове, зазвичай, виходить за межі їх розгляду [10, с. 96].

Історика повсякденності – на відміну від традиційних істориків – цікавить усе: і історія побуту, і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), і історія казусів, і історія ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історична психологія, а разом з нею – історія особистих переживань людини. Іншими словами, підходи історика повсякденності інтегративні.

Традиційний історик, відтворюючи минуле, спирається на історичні джерела, передусім писемні документи. Історик повсякденності йде цим самим шляхом. Тільки його арсенал джерел значно розширюється і за рахунок власне історичних документів (неофіційних особових письмових і усних свідчень, зображально-візуальних) та неісторичних (літературних, лінгвістичних, культурологічних тощо). Ключовим моментом сучасної джерелознавчої парадигми методології історії є розуміння джерела як продукту цілеспрямованої людської діяльності, явища культури. Це орієнтує, у свою чергу, на системне вивчення джерел, на звернення до всього багатства витворів культури, що відобразили соціальні, психоісторичні, еколого-географічні, комунікаційно-інформаційні, управлінські та інші аспекти розвитку суспільства і особи, влади і права, моралі, мотивів і стереотипів людської поведінки [11, с. 33]. Історик повсякденності належить вчитуватися в тексти, використовувати нові засоби, щоб розкрити те, що ховається за прямими висловлюваннями, і розшифрувати прихований смисл, аналізувати правила і способи прочитання історичного тексту тієї аудиторії, якій він призначався, і багато іншого [12, с. 117]. Історик повсякденності має враховувати, що вербальна комунікація приховує більш суттєву інформацію про суспільство, коли врахувати неявне, фонове знання, смисли, що припускаються і мовчазно приймаються учасниками взаємодії, які об'єднують їх. Етнометодологія розуміє мову повсякденного доволі широко, включаючи до неї не тільки вербальне мовлення, а й мову жестів, виразних рухів, ритуал і навіть мовчання. Тлумачена з таких позицій мова повсякденного спілкування виявляється фундаментальною скарбницею соціальних змістів і значень, задаючи горизонт осмислення світу, в тому числі й наукового осягнення реальності.

У розпорядженні істориків є класичний інструментарій. Це набір понять, різні техніки дослідження, методи виміру тощо. Є й інший, не менш важливий, але який рідше підлягає обговоренню. Це форми аргументації, манера висловлюватися, використовувати цитати, вживати метафори, словом, ідеться про спосіб написання історії. Для традиційного історика виклад схожий на звіт про проведену дослідницьку роботу, підтверджений документами й супроводжуваний таблицями, картами, схемами, діаграмами. Для історика повсякденності проблема взаємозв'язку змісту досліджуваного і форми його презентації формулюється з особливою гостротою і прямою. Йому потрібно бачити світ очима людей тієї епохи, яку він вивчає. У наративі користуватися їх лексикою, звертатися з тодішніми цінностями та пріоритетами.

Для реконструктивної діяльності істориків повсякденності необхідна візуальна компетентність, оскільки без "бачення" повсякденних реалій у конкретиці, в деталях, образах, в динаміці змін не можна перейти до осмислення цієї сфери, її ролі у житті суспільства. Візуальна "архівачія" минулого за допомогою фотографування і кінозйомки особлива – ці свідчення (майбутні документи) виникали у безпосередній гушавині подій, як правило, не для науки, не для музею, вони – оригінальні артефакти свого часу. Вони мають прислужитися не тільки і не стільки для вивчення людини взагалі, скільки для дослідження конкретного способу існування цієї людини, сукупності ритуалів і повсякденних практик, сформованих даною спільнотою людей.

Література

1. Козлова Н.Н. Повседневность // Современная западная философия: Словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТОН – Остожье, 1998. – С. 318; Повседневность // Новая философская энциклопедия: В 4 т. – Т. 3. – М., 2001.
2. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро- и макроисторических исследований // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества: Материалы международной Интернет-конференции, прошедшей 20.03–14.05.2001 г. на информационно-образовательном портале www.auditorium.ru / Под общ. ред. В.В.Керова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – С. 26.
3. Золотухина-Аболина Е.В. Повседневность: философские загадки. – К.: Ніка-Центр, 2006.
4. Волохов С.П. Естественная речь и мир повседневности: нахождение смысловых границ // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты / Под ред. Н.Д.Голева. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-

та, 2003. – Ч. II: Теория и практика современной письменной речи: Материалы конференции – С. 169–177.

5. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С. 3–17

6. Барг И.А. Индивид – общество – история // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С. 41–57.

7. Репина Л.П. Социальная история на пороге XX века: от междисциплинарного анализа к новому историческому синтезу // Социальная история. Проблемы синтеза. – М., 1994.

8. Медик Ханс. Микроистория // Thesis. – 1994. – Вып. 4. – С. 195.

9. Щербаков В.П. Homo soveticus в сетях повседневности // Человек постсоветского пространства: Сборник материалов конференции / Под ред. В.В. Парцвания. – Вып. 3. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2005.

10. Пушкарева Н.Л. "История повседневности" и "история частной жизни": содержание и соотношение понятий // Социальная история. Ежегодник, 2004. – М.: РОССПЭН, 2005.

11. Удод О.А. Психоісторичний підхід до історичних джерел // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2000. – Вип. 8.

12. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 117.